

רש"י נגד הכנסייה: מחקר למדני ונועז שעוקף את מעללי הצנזורה

מתוך תודעת שליחות ומנהיגות, פרשנותו של רש"י למקרא כללה פולמוס גלוי וסמוי עם הנצרות. מחקר למדני ונועז שעוקף את מעללי הצנזורה, בהסתמכותו על כתבי יד

מאת [נחם אילן](#)

[ל' באב ה'תשפ"א \(08/08/2021 09:15\)](#)

בתוך [יהדות](#)

הפירוש רב ההשפעה של רש"י למקרא הטיל אימה על האינקוויזיציה בצרפת. בול הנושא את דיוקנו של רש"י, צרפת 2005. צילום: שאטרסטוק

הפרק השישי של "מדריך לאינקוויזיטור", שכתב ברנאר גי במאה ה-13 בטולוז בשעה ששימש שם אינקוויזיטור בשליחות האפיפיור, דן ב"בוגדנותם של היהודים". בין היתר נכתב שם:

היהודים מכבדים מאוד ספר מסוים שנקרא 'פירוש לספר החוקים', מאת מחבר ושמו שלמה, ומאמינים בכתוב בו. רבים מקטעי הספר יש בהם אמירות, משפטים ורעיונות שקריים ומעליבים המצויים בתלמוד שהוחרם. היהודים קוראים, מכבדים ומלמדים פירוש זה, הגם שהוחרם כמו התלמוד, ובו דבקים נגד ישו, ונאמר בו שאין הוא בשום פנים המשיח שהובטח בחוק (עמ' 119).

אין כעדות הזאת ללמד על עוצמת ההשפעה של רש"י (צפון צרפת, 1040-1105) על עולמם הרוחני של יהודי אירופה מעת שנפוץ פירושו למקרא, ועל עוצמת החרדה שחש אינקוויזיטור בכיר שהכיר את פירושו. מה יש במפעל הזה שעורר תגובה כה חריפה אצל אחד מחשובי האינקוויזיטורים? ספרו של גרוסמן מספק תשובה מעולה לשאלה זו.

גרוסמן, חתן פרס ישראל ופרסים נכבדים נוספים, הוא לא רק חוקר דגול אלא גם, ואולי בראש ובראשונה, מורה מעולה. רגישותו הדידקטית ניכרת היטב בכל עמוד. כל פרק נפתח בסעיף "הצגת הנושא", ומאפשר לקרוא את פרקי הספר לא ברצף אלא כיחידות עצמאיות, גם שלא על פי סדרם. לשונו קולחת וידידותית, וניכר כי קהל היעד שראה לנגד עיניו אינו רק קומץ חוקרים אלא ציבור רחב ומגוון של קוראים משכילים ותאבי דעת.

בהתאם לכך בנוי הספר שתי וערב. תחילתו בשני פרקי תשתית: בהקדמתו דן גרוסמן בפולמוס הדתי בהתפתחותו והוא משרטט את הרקע החברתי, הרעיוני והפוליטי של הפולמוס היהודי-נוצרי כפי שמופיע בפירושי רש"י. בהקשר זה הוא מבחין בין "פולמוס בין מלומדים" ל"פולמוס עממי", אבחנה חיונית לאפיון מפעלו הפרשני והחינוכי של רש"י לעומקו.

עוד הוא נותן את דעתו לשלושה גורמים מרכזיים שהשפיעו על אופיו של הפולמוס במאות ה-11 וה-12, וממילא גם על גישתו של רש"י: הפגיעה הקשה ביהודי גרמניה עם תחילת מסע הצלב הראשון, סמוך לחג השבועות תתנ"ו (1096); המסע עצמו, שהסתיים בכיבוש ירושלים בשנת 1099; ועליית הסכולסטיקה, היינו הרציונליזציה והעדפת פירושים עיוניים-שכליים למקרא (עמ' 20). המאפיין האחרון ניכר היטב גם בדמותו של הפולמוס מן הצד הנוצרי, שנסוב מאז לא רק על המקרא אלא גם על התורה שבעל פה – התלמוד והמדרשים.

חינוך לפתיחות תרבותית

הפרק הראשון דן בתחושת השליחות של רש"י, בעצם שלוש שליחויות: הפצת התורה ברבים, חיזוק אושיות הקהילה וביסוס חיי המשפחה, ומאבק בתעמולה הנוצרית. גרוסמן מסב את תשומת הלב גם למתח המדומה בין ענוותנותו של רש"י לנחישותו ולתעוזתו בפירושי, ובעיני דבריו יפים ומתקבלים. לדעת גרוסמן, רש"י "חינך את תלמידיו ליצירה אקטיבית ומגוונת, לפתיחות מקסימלית ולנכונות לקלוט מורשת תרבותית מכל המרכזים היהודיים שבאותה עת (גרמניה, איטליה, ספרד, פרובאנס, ביזנטיון וכמובן בבל וארץ ישראל). זו תופעה מפליאה, שאין לה אח ורע בשום תפוצה יהודית אחרת בזמנו ובדורות שקדמוהו." (45)

הפרק השני הוא הארוך שכולם, ובו סוקר ומנתח גרוסמן באופן שיטתי דוגמאות אופייניות לפירושי רש"י משבעה ספרי מקרא: ישעיהו, זכריה, תהלים, משלי, שיר השירים, איכה ודניאל. כבר בעיון ראשון מבחין הקורא כי מדובר בספרים מסוגות שונות ומתקופות שונות. גרוסמן מסביר כי הפולמוס בהם בולט יותר, ספר וטעמו. המכנה המשותף הרחב הוא הפולמוס העקרוני עם הנצרות לגבי אופני הקריאה הראויים במקרא, המשפיעים במישרין על שתי סוגיות מכריעות: בחירת ישראל וזהות המשיח.

בשני הפרקים הבאים מלבן גרוסמן שתי דרכי פולמוס שנקט רש"י נגד הנוצרים: פולמוס מפורש וייחוס נבואות סתמיות, היינו כאלה שאינן מתייחסות לאויב או יריב מוגדר, דווקא לנוצרים. דוגמאות נושאיות לנבואות "סתמיות" נדונו בפרק החמישי, ובו מביא גרוסמן מגוון דוגמאות לרתיעה מקרבה אל נוכרים, בין השאר בגלל צביעותם. בהקשר זה הוא מראה שרש"י נקט עמדה קיצונית ולפיה גם באחרית הימים תהיה קרבה מוגבלת בלבד בין יהודים לגוים, בניגוד לפשטי כתובים רבים.

היבט אחר של נבואות "סתמיות" נדון בפרק השישי, שבו חושף גרוסמן היבטים מגוונים של אקטואליזציה בפירושי רש"י, שלדעתו נועדו לעודד את בני עמו, בייחוד בעקבות מסע הצלב הראשון שיצא לדרכו ב-1096. בין השאר הוא מראה כי רש"י נקט חמש דרכים לצורך האקטואליזציה: ייחוס כתובי מקרא סתמיים העוסקים באויבי ישראל אל הנוצרים; ייחוס כתובים

רבים אל הגלות, אף שאין לכך הוכחה או סיוע מהמקרא עצמו; פירוש הכתובים הללו בדרך ההולמת את המציאות ההיסטורית של זמנו; הדגשת אכזריותם של השליטים הנוצרים על פי המצוי בזמנו; תיאור הגאולה בדרך ההולמת את זמנו, כולל חישוב הקץ. (208)

עם סגולה

אגב הילוכו מראה גרוסמן עשרות פעמים כי רש"י ביכר פירושים דרשניים על פני חתירה אל פשוטם של המקראות. בעצם הממצא אין כל חידוש, שכן חוקרים מובילים כותבים זה שנים על כך שפירוש רש"י אינו פירוש פשטי בלבד, וכי לצד פירושי פשט יש בו הרבה מאוד ביאורים דרשניים. אולם לגרוסמן יש בהקשר הזה חידושים רבי עניין: הוא מראה שרש"י בחר מדרשים באופן מגמתי בהתאם לתכלית החינוכית שהתווה, ושהוא לא היסס מלהשמיט ומלהוסיף על לשונם לפי ראות עיניו (פרק ז), ואף לדרוש דרשות מקוריות (פרק ח).

בפרק זה ניכרות למדנותו של גרוסמן וזהירותו, ובה בעת גם תעוזתו. שוב ושוב הוא מכריז כי אכן, כמעט תמיד אפשר לטעון כנגד ההיגד "לא מצאתי לשון כזו במקורות קדומים יותר" – שמא הם שוקעו בחיבורים שאבדו, וידועים חיבורים כאלה. אף על פי כן גרוסמן לא בוחר בדרך הקלה והבטוחה, לומר "איני יודע ואיני בטוח", אלא מראה – ולטעמי באופן משכנע – שגודש הדרשות החסרות מקור קדום יותר מחזק את הסברה שאין מדובר באובדן יצירות קדומות אלא בדרשות חיות, מקוריות ואישיות של רש"י. אכן, סברה זו מתיישבת היטב עם הניתוח הפסיכולוגי העדין שמעמיד גרוסמן כבר בפרק הראשון לגבי תודעת השליחות של רש"י, והשפעתה המכרעת על בחירותיו האסטרטגיות והטקטיות. לשון אחר: אין מדובר רק בלמדנותו של רש"י, אלא בעיקר בתודעת המנהיגות שלו כגורם מעצב ומכריע בבניין אישיותו, וכתוצאה מכך גם בבחירותיו המעשיות.

כל האמור עד כה מוביל אל שני הפרקים הנושאים האחרונים: ניתוח מדוקדק של דברי רש"י במקומות רבים בנוגע לאהבת יעקב ולשנאת עשו, לעיתים תוך עיון משווה במסורות נוצריות שהתייחסו לאותה תשתית מקראית (פרק ט); ודיון בעמדת רש"י בסוגיית מעלת עם ישראל ועליונותו הנצחית (פרק י).

כדרכו מנתח גרוסמן את פירושי רש"י באזמל דק ומראה כי "אחד הרעיונות החוזרים ונשנים בפירושו של רש"י למקרא הוא שישראל הוא העם שה' בחר בו מכל האומות. בחירתו ומעלתו הן נצחיות ויונקות משישה גורמים: זכות אבות; קבלת התורה; קיום מצוות; הסבל בגלות; מסירות הנפש על קידוש השם; אהבה הדדית בין ה' לישראל" (304). לכל גורם הוא מייחד דיון קצר ובו דוגמאות נאות. בעניין אהבת ה' לעמו הוא כותב: "עד כמה היה רעיון זה נטוע בלבו של רש"י ניתן ללמוד מפתיחת פירושו לספרי התורה. הוא בחר לפתוח את הפירוש לכל אחד מחמשת החומשים בצטוט מדברי חז"ל הקשור במישרין לאהבת ה' לעם ישראל" (310). וכאן באים ציטוט ודיון קצר וממוקד בכל אחד מחמשת הפירושים.

הספר הוא פרי בשל של עשרות שנות מחקר בתולדות יהודי מערב אירופה בימי הביניים כתחום עיסוק עיקרי (אך לא יחיד!), ושל עשרות שנות עיון מדוקדק במפעל הספרותי הכביר של רש"י. לכאורה, מה נותר לחדש בחקר רש"י? נוסף על ספריו הקודמים והמעולים של גרוסמן על רש"י, יצירתו ועולמו הרוחני, החידוש המתודולוגי המכריע בספר שלפנינו הוא ההסתמכות המוחלטת על כתבי יד ולא על הדפוס. במאות היקרויות מוכיח גרוסמן כי הצנזורה הנוצרית במאה ה-16 סירסה

בעקיבות ובשיטתיות את הביקורת הבוטה ואת הלשונות הקשים בפירוש רש"י, וכך הקהתה את עוקצו.

דעת לנבון נקל שעוצמת ההתערבות בלשונות רש"י, והמחיקות האלימות של היגדים רבים, הן בבואה של עוצמת החרדה שחשו הצנזורים, שחלקם היו יהודים מומרים, מהשפעת הפירוש על קהל לומדיו גם 500 שנים ויותר לאחר שנכתב. דווקא בתקופה שהטכנולוגיה החדשה, כלומר הדפוס, האיצה את הפצת הדעת וצמצמה באופן ניכר את יכולת השליטה מה "ישוחרר" לציבור הרחב ומה יישמר בחזקת "הגורמים המוסמכים", לא נותרה לצנזורים ברירה אלא להתערב בטקסט ולעקר את "חומר הנפץ" שסברו כי טמון בו.

שווה לכל נפש

לספר נלווים רשימה ביבליוגרפית עשירה ומפתחות מפורטים של מקורות מקראיים, תרגומים ארמיים, חיבורים תנאיים ואמוראיים, יוסף בן מתתיהו, ספרות נוצרית, ספרי פולמוס יהודיים ונוצריים מימי הביניים, פרשנות מקרא, חיבורים הלכתיים ושו"תים, מפתח שמות ומקומות ומפתח עניינים. המפתחות הללו הם כלי מחזיק ברכה וחיוני לכל מעיין. בזכותם יוכל להגיע לעיונים קונקרטיים, ולהפיק מן הספר לא רק תובנות כלליות אלא גם סיוע בפירושי פסוקים מוגדרים.

אברהם גרוסמן הוציא מתחת ידו מלאכה מתוקנת, עשירה וחשובה. ספרו זורה אור יקרות על הפולמוס של רש"י עם הנצרות ועם נוצרים. יתירה על זה תרומתו להעשרת התמונה המורכבת של רש"י – מנהיגותו, תפיסת עולמו ומפעלו הספרותי. לבד מכל אלה הבהיר גרוסמן פעם נוספת את החיוניות של הסתמכות על כתבי יד, של קריאה ביקורתית מדוקדקת, וניתוח הכתובים בהקשריהם החברתיים, הרעיוניים והתרבותיים. ולבסוף, גרוסמן מראה שוב כי אפשר להגיש מחקר מלומד מאוד בלשון שווה לכל נפש, מבלי לגרוע כהוא זה מאיכות המחקר.

על ספרו זה זכה גרוסמן בפרס נשיא אוניברסיטת בראילן לספר המחקר הטוב ביותר, והוא מצטרף אל מחקריו הקודמים של גרוסמן על רש"י, המציבים אותו כאחד החוקרים המובהקים והפוריים ביותר של אחד מגדולי פרשני המקרא, שהיה לאבן דרך בתולדות פרשנות המקרא היהודית בימי הביניים.